չէն և առջևնին հիմնական արգելք մը չունին, որովհետև, սկզբամբ, այդ բարենորոգմանք ընդունուած են և մի մասամբ էլ արդէն գործադրուած են Կայսրութեան զանազան մասանց մէջ։ Տեղական մի ոստիկանութիւն (milice) որպէս ունի Լիբանան, ամէն ոքի համար ստիպողական ծառայութեամբ, պիտի ծառայէր պաշտպանելու երկիրն օտարաց յարձակման դէմ, և կենտրոնական կառավարութեան վրայէն մի ծանր բեռ բառնալով, պեգկլէյէի (զինուորական հարկ) տուրքին կորուստը պիտի փոխարինէր։ Եթէ տասանորդաց հաւաքումը կատարուէր ուղղակի պետութեան կողմէ, եթէ ոչխարաց վրայի տուրքն ad valorem ա-բուշուէր երկրագործք և խաշնարածք ալ ևս զերծ կը լինէին հարկահանաց զեղծումներէն և վայրագութիւնէն։ Պէտք է ցրուել այն անհամար ապականեալ ու անկարող մէձլիս (ժողով) ներն և անոնց տեղ հաստատել խառն դատարաններ, լաւ վարձատրեալ, պարկեշտ և կարող մարդիկներով, և եթէ կարելի է շրջական մի բարձրագոյն դատարան հաստատել, որպէս զի ամէն վայրի մէջ երթան և ձանչնայ գործուած զեղծումներն, մի գործ որ կրնայ ամէնքին վստահութիւնը նորոգել դատարանաց վրայ և խափանել եղեռներն, որ այսօր անպատուհաս կը մնան։ Այս դատարանք պէտք է ունենան ոչ միայն քրիստոնեայ անդամներ, այլ և նաև քրիստոնեայ նախագահներ և փոխ-նախագահներ։ Վերջապէս քրիստոնէից առջև պէտք է բացուին ամէն պաշտօնէութեանց դռներն և կան պաշտօններ, զորս միայն քրիստոնեայք պէտք է վարեն։ Ոչ ոք կարող է մի առարկութիւն ընել այս և այսպիսի բարենորոգմանց դէմ, և եթէ Օսմանեան կառավարութիւնն ընդունէր այս ամէնն, եթէ օրինակ, Ռուսթէմ փաշայի պէս մի քրիստոնեայ պաշտօնեայ, հաւատարիմ առ Սուլթան, կոչուէր այս բարենորոգումները գործադրելու պաշտօնին, Սուլթանն այդ կերպով պիտի շահէր երեք միլիոն հպատակաց անսասանելի հաւատարմութիւնը, պիտի կանգնէր մի մեծ պատնէշ ընդդէմ օտար յարձակմանց, մի պատնէշ աւելի դժուարանցանելի քան բերդեր և բանակներ, և այսպէսով պիտի լրացնէր իր ստորագրած պարտականութիւններէն մին, որոց ուշ կամ կանուխ, հարկ է որ ճակատ դարձնէ։

Այսպիսի միջոցներով միայն հնար է հեռացնել մի «ինքնօրինութեան» պատահականութիւնն, և ոչ մի պետական մարդ, որ ունի ազգասիրութիւն, կարող չէ փարանել այս երկու խնդրոց մասին, տեղական բարենորոգմունք, ապակեդրոնացում և ինքնօրինութիւն զոր յախամայս պէտք պիտի լինի տալ հայոց օտար դիւանագիտութեան ազդու ճնշման ներքև։

Այս յօդուածին վրայ կարծեմ պէտք չը կայ մի բան յաւելուլ։ Ցայտնի կը տեսնուի որչափ ջանք կը թափուի Թուրք կառավարութիւնը համոզելու, որ հայոց նախնական մէկ քանի ազատութիւններ տայ, ինքնօրինութիւն տալու հարկէն և փտանգէն ազատելու համար։ Այս առաջին անգամն է որ «Լէվընդ Հէրըլդ» ի նպաստ հայոց մի այսպիսի նշանաւոր յօդուած կը գրէ։ Եթէ գիտնաք թէ այդ թերթը գործիք մ'է Պոլսոյ բրիտանական դեսպանին, եթէ գիտնաք թէ որքան իսկ դեսպանատան քարտուղարք «Լէվընդ Հէրըլտի» շատ յօդուածները կը խմբագրեն, այն ժամանակ չը պիտի փարանիք հաւատալու թէ դեսպանին ներշնչութեան տակ գրուած մ'է վերյիշեալ երկար փաստաբանութիւնը։ Ի փոփոխել ժամանակաց փոփոխին հոգք, կըսէ բանաստեղծը։ Շատ յայտնի է թէ պ. Լէյըրդ նոյնը չէ ինչ որ էր երբ Մադրիդէն հանդիսապէս Պոլիս եկաւ, գլուխն ու ուղեղը լեցուն Թուրքերը բարեկարգելու ոսկի երազներով։ Նոյն իսկ Լէյըրտ չէր կրնար իր համակրութիւնը, իր յոյսը, իր հաւատը չը կորսնցունել Թուրքաց վրայէն, յետ այն ամէն յամառութեան, ապիկարութեան, որով վերջերս Թուրքերն փայլեցան ու փայլեցան։ Պ. Վիլըըն, անգլիական հիւպատոս ի Սըվազ հոս է, ամէն ապագայ հայոցն է կըսէ. «Թայմզ»-ի տնօրէնը մի գիր յղած է հոս մի ականաւոր անձի, որու մէջ բռնուած է թէ «անգլիացիք այլ ևս համոզուած են թէ հնար չէ ոչ մի բան շինել Թուրք տարրին հետ»։ Նաև կը վախնայի որ այս ամէն անգլիական նոր համոզմունք մի արդիւնքի չը յանգին, բարեխառնաբար այդպիսի երկիւղ չը կայ այլ ևս. Բիգոնսֆիլդի պարտութիւնն անվրէպ է, ազատականք պիտի կատարեն այն ամենամեծ և փառաւոր գործը, այն է արդարութիւն, բարոյականին և իմաստութեան դատը պաշտպանել հայոց բախտը չը կապելով Թուրքին բախտին, այդ ապիկար տարրին, որ կոչուած է, առանց տարակուսի, մաշել, սպառել իր վրայ ճարակուած հիւծումէն և թոքախտէն։ Ես միշտ փափաքած էի ազատականաց յաղթութիւնն, որչափ որ ալ կան տակաւին հայեր, որք կը կարծեն թէ Բիգոնսֆիլդ և իր կուսակցութիւնը պիտի կարենար մի բան ընել և թէ ազատականք շուտով զմեզ պիտի մոռանան։ Մինչև ցարդ ազատականաց յայտարարութիւնք և ընթացքը չեն արդարացնէր այս վերջին կասկածը և մեզ համար սա կայ բարեբախտ, որ պաշտօնէութեան գլուխ անցնելիք մարդիկ անձնական համակրութիւն մ'ալ ունեն հայոց վրայ։ Լորտ Գրանվիլ, Լորտ Կառնարվօն, Լորտ Տէրպի և Հարթինկթըն մարդիկը ծանօթ են իրենց հայասէր զգացումներով։

* * *

ՆԱՄԱԿ ԹԻՒՐՔԻԱՅԻՑ

—

Կ. Պոլիս, 7 ապրիլ

Ազգ. ժողովն երկու նիստ ըրաւ, Փիլիպպոս եպիսկոպոսի խնդիրն իբր թէ կարգադրեց. 57 անլուծ խնդրոց վրայ նոր խնդիր եւ բարդեց. կեդրոնական վարժարանին փոքր գումար մը քուէարկեց և իր շրջանը փակեց։ Շրջան մը յորում ժողովը ոչ մի կարևոր խնդրով զբաղեցաւ, Թէպէտ և կենսական հարցեր կային որ լուծում կը պահանջէին։ Պատրիարքը անհանգիստ է, աչքերէն ալ կը նեղուի. անցեալները Կ. Պոլսոյ Գալաթ գիւղը կրակ կար, հայոց Թաղը ազատելու համար Պատրիարքը հրդեհին տեղը կերթայ, ջրհանակիրներուն գլուխ անցնելով, կը յաջողի հայոց ստացուածքներն անվնաս պահել. բայց հուրին, մուխին և ջուրին մէջ խեղճը բոլորովին կը հիւանդանայ և բաւական կայծեր աչքերուն զարնելով կը վնասեն։ Ցուսամք թէ այս օրերս բոլորովին առողջանալով գործոց գլուխն անցնի, մանաւանդ որ քաղաքական վերջին փոփոխութիւններն զայդ կը պահանջեն։ Անգղիոյ ազատականաց յաղթութիւնը մեծ տպաւորութիւն ըրած է հոս. Թուրք մամուլը շուարած է և սկսած է բարեկարգութիւն քարոզել. Հայերն գոհ են, և Պատրիարքարանը որ խիզախանէ ազատականաց հետ լաւ յարաբերութիւններ ունէր, կը յուսայ որ Հայաստանի բարեկարգութիւններն թերևս իրականութիւն ըլլան։ Թէպէտ Բիքընսֆիլդի վերջին օրերն ալ այս խնդիրն նոր կերպարանք մը առած էր Գերմանիոյ հետ համաձայնութեամբ. Levant Herald խիստ նշանաւոր յօդուած մը կը հրատարակէ ի նպաստ հայոց դատին եզրակացնելով որ եթէ Բ. Դուռը այսօր հայոց պահանջումներն չը գոհացնէ, վերջը Եւրոպիոյ միջամտութեամբ աւելի կարևոր զոհողութիւններ ընելու հարկադրուի զայն կառավարութիւնը։ Անգղիական «Քօնթէմփօրէրի Ռիվիւ» ամսաթերթին «Արևելեան պետական անձ մը» ստորագրութեամբ հրատարակած յօդուածն նշանակութեան արժանի է. Հայաստանի համար քրիստոնեայ կառավարիչ մը պէտքն ցոյց կուտայ, և Լիբանանու Ռուսթէմ փաշան այդ պաշտօնին ընտրելի կը ներկայացնէ և Լիբանանու կազմակերպութիւնը կառաջարկէ։ Ըստ մեզ այս յօդուածը կը համապատասխանէ այն բանակցութեանց, որ Բ. Դրան, Պատրիարքարանի և Անգղիոյ ու Գերմանիոյ դեսպանատանց մէջ տեղի կունենային և որոց մասին հարևանցի տեղեկութիւններ հաղորդեցինք «Մշակի»։—Այս յօդուածներն «Մասիս» կը թարգմանէ, կը խրկենք ձեզ հետազնէտ։

Ֆրանսայի կրօնական քաղաքականութիւնը շատ անխորժելի չը թուեցաւ մեզ. Հաւասի հեռագիր մը և պաշտօնական գրեր առ դեսպանատունն կը հաստատեն թէ Ֆրէյսինէի պաշտօնէութիւնը թէպէտ ճիզուիթներն ու նմաններն իբր վտանգաւոր մարմիններ Ֆրանսայէն վանել անհրաժեշտ սեպած է, սակայն Թուրքիոյ մէջ նոցա ջերմ պաշտպանութիւննին պիտի շարունակեն։ Ոչ-քաթօլիկ քրիստոնէից համար Ֆրանսայի այս ընթացքը գոհունակութիւն չը պատճառէր, և բաւական տխուր գաղափար մը կուտայ հասարակապետական կառավարութեան վրայ։ Ֆուռնիէ առժամանակեայ մեկնեցաւ աստի, իւր Թարգմանը խրկեց Պատրիարքարան մնաք բարովի (հիւանդութեան պատճառաւ), իսկ Հասունի ինքն անձամբ գնաց։ Ֆուռնիէի և Ներսէսի մէջ քիչ մը ցրտութիւն տիրած էր վերջերս Եաֆայի դէպքին պատճառաւ. Ֆուռնիէ սաստիկ սրտմտած էր, սակայն Պատրիարքը յաջողեցաւ համոզել զնա որ Եաֆայի ֆրանսական հիւպատոսն իւր մոլեռանդութեամբն անիրաւ գործեր ըրած էր հայոց։

Տաճկաստանի ներքին վիճակն ալ բաւական խառնաշփոթ է. դրամական տագնապն օրըստօրէ կը սաստկանայ. կառավարութիւնը նոր տարւոյ ելմտացոյց հրատարակեց, յորում կը տեսնուի մէկ միլիոն լիրա բաց։ Բայց Մահմուտ փաշա և իւր կուսակիցներն կը պնդեն թէ այդ ելմտացոյցը կեղծ է, բացը չէ թէ մէկ միլիոն, այլ շատ միլիոն ոսկիներ են. Մահմուտ կը յայտարարէ թէ կարելի չը պիտի լինի այդ բացը գոցել. փոխառութիւն ընել հնար չէ. նոր տուրքեր աւելցնել հնար չէ, եղածներն չեն առնուեր. ծախսերն թեթևցնելու միջոց չը կայ, վերջապէս յուսահատական վիճակ. Տեղւոյս եւրոպական թերթերն ալ խիստ քննադատութիւններ կընեն։

Հայաստանի սովն ալ մեզ տագնապ կը պատճառէ, հանգանակութիւններն ամեն կողմ կը շարունակեն. Ռուսիոյ կայսրը 10,000 ֆռանք խրկած է Պատրիարքարան. կառավարութիւնը արգելքներ կը յարուցանէ. Բաղէշէն ցորեն հանելն արգելեր է, մինչ վանեցիներն իրենց բոլոր յոյսը Բաղէշի վրա դրած են. Կ. Պոլսէն խրկուած հեռագիրներն դժուար կը հասնին հոն. Պատրիարքարանի բողոքներուն վրայ այդ արգելքը վերցաւ, բայց երէկ Stamboul կը լսէ թէ նորէն հաստատուեր է. Վանայ տեղական մասնաժողովներն ալ քիչ մը աւելի կանոնաւոր աշխատելու պէտք ունին. մեր ընդունած նամակներէն նայելով շատ գոհացուցիչ վիճակի մէջ չեն. բայց Կ. Պոլսոյ կենտրոնական ժողովն կաշխատի որ նոքա լաւագոյն եղանակաւ մը աշխատին. կեդր. ժողովն յատուկ անձ մը պիտի խրկէ աստի որ հոն հսկէ, սակայն անձանց սպակասութիւն կայ. Սովելոց ժողովն Արարատեանէ խնդրեր է որ ինքն ևս յատուկ պատուիրակ մը առաքէ ի Հայաստան, և նորա գործն լինի աշխատել որ սովելոց պէտք եղած դարմաններն տարուին. ընկերութիւնը այս պատուիրակին համար պէտք եղած ծախքերն քուէարկեց և յուսամք թէ քիչ օրէն յաջողի նոյն իսկ իւր անդամներէն մին խրկել ի Վան և Ալաշկերտ. ոչ միայն ցորեն այլ և եզներու ևս կը կարօտին գիւղացիք. Եւ սովը օրըստօրէ կը վարակի ամէն կողմ, մինչև իսկ Կ. Պոլսոյ դուռներն Պրուսայ և Իզմիտ. Վանէն բարեկամի մը սովու վրայ գրած ընդարձակ տեղեկութիւններէն հետևեալներն կը քաղեմք.

«Շատախի կողմէր գիւղացիներու գտած հացէն ալ մի կտոր ներփակուած յղեցի որ այդ հողանման և յարդախառն հացէն ճաշակելով, հասկանաք թէ ինչ վիճակի մէջ են այդ կողմի հայերը. Սոքա բարեբաղդ կը համարուին թէ միշտ գտնեն այժմ այդ հացէն. Պաշքալէի կողմեան ալ ծառի արմատներ կը քաղեն և ջաղացի մէջ աղալով, կուսբի (կտաւատի իւղն հանուելէ ետև մնացած գիրդն) հետ խառնելով կուտեն. Այդ կերած արմատներէն մի կտոր ալ ներփակուած յղեցի ձեզ. Այժմ կուսբին ալ լիտրն 30 ղրուշի եղած է այն տեղեր, մինչդեռ յառաջ 3 ղրուշ էր. կը լսեմք թէ պ. Թէյլըրին ալ 100 ոսկի. օսմանեան եկած է Անգղիայէն, բայց նա հայ մասնաժողովին յանձնած չէ դրամը, այլ դրամ յղած Բաղեշէն, Մուշէն ցորեն բերել կը տայ և ամերիկացի միսիոնարներուն ձեռքով հաց կը բաժնէ. Հաւատարիմ աղբիւրներէ կիմանամք թէ Նորդուզի մէջ եզ, կով, գոմէշ, ոչխար բոլոր կերած են և գրեթէ սպառած են. իսկ Աղբակի մէջ այդ կենդանիներն հատած լինելով, էշ, ձի կուտեն. Այսպիսի ծառի արմատներ և այլ ինչ ունելով փոխանակ հացի, հիւանդութիւններն ալ սկսած են ճարակուիլ իւրեանց մէջ և շատեր կը մեռնին.... Պարսկաստանէն արգիլուած է ցորեն դուրս հանել, զի այս տարի Խոյ և Սալմաստ ալ թանգութիւն կը տիրէ. Մահմուդանց և Աղբակ չէ թէ միայն երաշտին պատճառով ցորեն չանեցան այս տարի, այլ և դաշտամուկներն ալ մեծ վնաս տուին. գրեթէ մանգաղ չը մտաւ արտերն։ Այն կողմի հայեր անցած տարի քիւրդերու հարստահարութիւններէն նեղուած, փախեր գնացեր էին Խոյ, Սալմաստ և Ուրմիա. Ցեռոյ երբ Բաղունի Ցովհաննէս վարդապետ առաքուեցաւ այն կողմեր, Աղբակի Ս. Բարթուղիմէոս վանքի նախորդ վանահայր վախճանեալ (գրեթէ նահատակեալ) Եղիազար վարդապետի ընկերակիցն եղող մի քահանայի հետ քարոզեցին գաղթականներուն և իրենց հայրենիք վերադարձուցին, բայց սերմ չունենալով, քիչ ցանած էին, դժբաղդաբար դաշտամուկերն և երաշտն այդ քիչն ալ վնասեցին..... Թիմարի գիւղեր (Գնունիք, այսինքն Ալիւր, Կիւսնենց և այլն) համեմատելով ուրիշ գիւղերու լաւ վիճակի մէջ են, թէ յառաջիկայ հունձ լաւ լինի, նոքա շատ նեղութիւն կրած չեն լինիր. Նոյնպէս է Բըշտունիք, Արճէշ, Ալճաւազ զատ վաճառելի ցորեն ունեցող գիւղ չը կայ գրեթէ. շրջակայ գիւղերէն 10 էն 4 գրեթէ ուտելիք ունին 6-ը չունին. իսկ Մահմուդանց, Շատախ, Նորդուզ, Մոկս, Պաշկալա բոլորովին խեղճ են. Այդ կողմի գիւղացիներն սովորութիւն ունին իրենց ցորենի կէսն գարուն ցանել, կէսն ալ աշուն, բայց աշունքն գիւղացիներ իրենց ունեցածի 2|3 մասն ցանեցին, զի կառավարութիւնն խոստացաւ ցորեն տալ գարունին, բայց չը հաստատեց իւր խոստում, այժմ ինչ որ սերմի համար պահած էին այդ գիւղացիները արդէն կերած սպառած են. իսկ Բաջբերունիք, Արճէշ, Բերկրի, Գաւաշ, Թիմար և Հայոց Ձոր աշնան լաւ ցանքեր ըրած են (աշունին ցանուած ցորեանն գարունին ցանուածէն աւելի լաւ կը լինի). Թէ առաջիկայ աշուն ալ հունձն առատ լինի դարձեալ կը վախցուի, որ նեղութիւն լինի, զի շատ մերձակայ երկիրներ ալ սով եղած լինելով, ամեն տեղէ կուգան կը տանեն ցուցէ, զի շատ տեղեր քիչ ցանուեցան այս տարի. աւելի ցորեն պէտք է տալ քան թէ դրամ. Գիւղացիք գարնան կով, բանջարեղէն ուտելով կրնան ապրել, բայց առաջիկայ տարին ի՞նչ պիտի անեն եթէ հունձերն առատ չը լինին, արտէ քիչ ալ ցանուած է. Վերոյիշեալ սահմաններն ապրիլ 1-էն կը սկսին գարնցան անել, իսկ Վանի շրջակայ գիւղերն մարտ 15-ին. Ցորենի չափն այժմ մէկ ոսկի օսմանեան է (վերջին ընդունուած նամակէ կը տեսնուի որ մէկ օսմ. ոսկի և մէկ քառորդ ոսկի բարձրացեր է) ցանելու համար առ այժմ գէթ 1000 չափ ցորեն պէտք է Վասպուրականի համար, իսկ ուտելու համար հետևեալ հաշուէն կանեմք Վան քաղաքի և Այգեստանի համար 1000 չափ

Աղբակի—1200 չափ, Նորդուզի—600 չ., Մահմուդանցի—1200 չ., Շատախի—1000 չ., Մոկսի—1000 չ., Սպարկերտ, Գէհ—600 չ., Վանայ շրջակայ գիւղերու համար 400 չ., Պայազէտ և Ալաշկերտի 3000. Ընդամէն 10000 չափ ցանելիք.

Մեր ընդունած նամկան փետրուար 27 ամսաթիւ կը կրէ, դեռ տեղեկութիւն չը ստացանք թէ այդ կարգադրութիւններն ինչպէս կը լինին։ Յուսամք թէ Խրիմեանի ձեռքով աղէկ հսկողութիւններ լինին. բայց ինչպէս կը տեսնէք 100000 րուբլիէ աւելի պէտք է անմիջական օգնութեան համար, ինչպէս խրկելու է այդ գումարը. փոխանակագիր չը լինիր, զի Հայաստանի մէջ ծրանք կրնան այդքան դրամ վճարել, և հոս ընդունել. Թղթատարով խրկել, կառավարութեան յանձնել ըսելէ որ մեր գործին ամենևին չը գար. Կ. Պոլսոյ կեդրոնական յանձնաժողով շատ միջոցներ կը խորհի և որն հնար է կը գործադրէ.

Իսկ Պատրիարք սրբազան Կ. Պոլսոյ ամեն եկեղեցեաց յանձնարարեց որ եօթն գիշերներ հսկում անեն Հայաստանի սովի համար. Երեկոյներն աբեռ մտնելէ վերջ զանգակներու մելամաղձիկ ղօղանջ հրաւէր կը կարդայ հայոց երթալ եկեղեցիներու մէջ, ուր հայրենի այնքան ղարուց յիշատակներ կը զարթուցանեն, տառապեալ Հայաստանի համար աղօթել. Երբեք հնար չը պիտի լինի ինձ մոռնալ այս տխուր երեկոյները. Այդ եկեղեցին որ բոլորովին մութի մէջ, վարագոյրներն փակ. այդ խաչելութեան պատկերը որոյ առջև աղօտ լոյս մը կը պլպլա տխուր փարատիչ խաւարին, ցաւոց երգերն ու շարականները, և հայերու այդ հոծ բազմութիւնը, կին, տղայ, ծեր, երիտասարդ որ սևեր հագած խռնուած են յեկեղեցի, կարծեմ և «Տէր ողորմեա Հայաստանի» կ'աղաղակեն, այնպիսի տպաւորութիւն մը կընեն, զոր գրել կարելի չէ. յետ աւարտման հսկումի կը լսես ամեն բերնէ, Վան, սով, Հայաստան, տաճկաց դէմ անէծք. Հայաստանի սովը ամեն ակար սրտերու մէջ իսկ հայրենասիրութեան կայծ մը կարթնցնէ, զի այդ սովը քաղաքագէտներու գործն է.

Հայկակ

Խմբագիր—հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ